

Тема війни і миру в сучасній українській прозі для дітей та юнацтва

Тетяна Качак,

кандидат філологічних наук, доцент ДВНЗ

«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті проведено аналіз розгортання теми війни і миру у сучасній українській літературі, адресованій дітям та юнацтву. Акцент зроблено на дослідженні поетики художніх текстів сучасних українських письменників. Особливу увагу приділено образу героя-дитини, артикуляції проблеми втраченого дитинства, домінування «дитячого погляду на світ».

Актуальність тематики і проблематики текстів, які стали об'єктом дослідження, розглядається у контексті тих соціальних та політичних подій, що відбуваються в Україні.

Дослідження побудовано на трьох аспектах: врахуванні традиції розгортання міліарної теми в українській літературі; аналізі та порівнянні основних напрямків художньої реалізації зазначеної теми у реалістичних і фантастичних текстах; висвітленні авторської позиції художнього зображення та особливостей її сприймання дитиною-читачем.

Ключові слова: тема війни і миру, сучасна українська література для дітей та юнацтва, художня реалізація тексту, сприймання.

Кожна суспільно-історична епоха виводить на арену національних літератур коло найактуальніших тем і проблем. Актуалізована письменниками проблематика художніх творів часто є не тільки авторською реакцією на події, явища, поведінку людей та суспільне буття, а й відповіддю на читацькі запити й потреби. У контексті розмови про літературу, адресовану юним читачам, йдеться також про функціональні аспекти: комунікативний, інформаційний, виховний, естетичний.

Аналіз розвитку української літератури для дітей та юнацтва дає можливість говорити про домінування у різні історичні періоди певних тем, проблем, жанрів. У час суспільно-політичних протистоянь, воєн, боротьби, зрозуміло, актуальною стає тема миру. У перші десятиліття XX століття у літературі для дітей зароджується традиція реалізації цієї теми, яка досягає свого апогею у повоєнний час, 50–60-ті роки XX ст. До кінця XX століття в українській літературі інтерес до теми війни і миру стихає, натомість особливо популярними як серед авторів, так і серед читачів, є проблеми соціально-побутового, психологічного, морально-етичного плану. Художні твори на тему війни і миру як ніколи стають актуальними саме зараз, у контексті тих суспільно-політичних подій, які відбуваються в Україні. Порушені авторами проблеми сприймаються реципієнтом не тільки як новий емоційний досвід, а й як об'єкт ототожнення переживань, що випали на долю сучасного юного покоління, із тими, які властиві героям.

Проблема «діти і війна» не нова в українській художній літературі. Її порушили у прозових творах Віктор Близнець («Ойойкове гніздечечко», «Паруси над степом», «Землянка», «Мовчун»), Микола Вінграновський («Первінка»), Всеволод Нестайко («Це було в Києві»), Григорій Тютюнник («Климко», «Вогник далеко в степу»), Галина Пагутяк («Діти») та інші. В. Базилевський, А. Біла, І. Бойцун, А. Гурбанська, Н. Резніченко та інші дослідники творчості названих письменників акцентують на особливостях творів про війну та повоєннє, в яких показано образи дітей. Проблеми дискурсу дитини у творчості Гр. Тютюнника, В. Близнеця та Є. Гуцала присвячено дисертаційне дослідження Олени Чепурної [9].

Мета статті: опираючись на дослідження поетики та рецептивний аналіз текстів, висвітлити особливості розгортання теми війни і миру у сучасній українській літературі, адресованій дітям та юнацтву.

Об'єктом вивчення стали твори сучасних українських письменників: Володимира Рутківського, Сергія Гридіна, Сашка Дерманського, Сергія Оксеніка та інших.

Зважаючи на те, що йдеться про особливого реципієнта, актуальними будуть насамперед два ракурси інтер-

претації: з точки зору поетики тексту та з позицій художнього сприймання (рецептивно-естетичної точки зору). Саме тому опиратимемось на теоретичні положення праць О. Бандури, О. Галича, Г. Клочка, Ю. Коваліва, М. Моклиці, В. Пахаренка, Г. Поспелова, Б. Томашевського (які розглядали тему як елемент змістової організації літературно-художнього твору) та наукових студій В. Ізера та Г. Р. Яусса, У. Еко, М. Зубрицької, Д. Наливайка, присвячених питанням рецептивної естетики.

Сучасна українська література для дітей та юнацтва – різноманітна. Умовно можна виокремити дві площини побудови художнього світу: реалістичну та фантастичну. Художні твори першої побудовані, як правило, на подіях, що мали місце в історії (національно-визвольна боротьба українського народу, Друга світова війна); містять автобіографічні елементи чи біографічні факти. Художні твори другої площини позначені домінуванням художнього вимислу, вигадки, казкових елементів над реалістичною правдою; розмитими хронологічними рамками зображених подій, фантастичними топосами. Тут війна не так суспільно-політичне, як морально-етичне явище: це боротьба груп персонажів, які втілюють добро і зло.

Жанрову систему творів реалістичного спрямування складають історична повість, роман, автобіографічний роман, спогад, тоді як фантастичну літературу презентують жанри фентезі, повісті-казки, фантастичного роману тощо. У контексті першої групи творів можна розглядати повість В. Рутківського «Сторожова застава», роман «Сині води», біографічну повість «Потерчата». У контексті другої групи – казкові повісті С.Гридіна «Федько у віртуальному місті», Сашка Дерманського «Чудове Чудовисько» та «Бабуся оголошує війну», пригодницько-фантастичний роман Сергія Оксеніка «Лісом, небом, водою».

Зважаючи на специфіку літератури для дітей як феномена мистецтва слова, зауважуємо особливий ракурс розгортання теми війни і миру у реалістично спрямованих текстах:

- у центрі сюжетного розвитку подій – дитина-герой;
- артикулюється проблема втраченого дитинства;
- превалює так звана «дитяча точка зору» на світ (світ очима дитини) та зображені події.

Саме така модель реалізації теми використана у «Потерчатах» В. Рутківського, де автор розповідає про власний дитячий досвід, отриманий під час війни, «втрачене дитинство». У понятті «втрачене дитинство» асоціативно відлунує експлікація терміна «втрачене покоління»: «умовна назва генерації західноєвропейських письменників, які особисто пережили трагедію Першої світової

війни, а тому підтримували антивоєнні настрої, що позначилися на їх творчості, загострено сприймали тенденції дегуманізації суспільства, абсурду буття, в якому немає місця повноцінній людині...» [6, 205].

Володимир Рутківський є представником того покоління, яке прийнято називати дітьми війни. На його дитинство наклали відбиток дві обставини — окупаційні лихі й голодні часи, перенесені на селі, та українська історія.

У автобіографічному творі Володимира Рутківського на прикладі головного героя і оповідача Володка показано втрачене дитинство цілого покоління дітей, на долю яких випало жити у воєнний час, зазнати поневірянь, пізнати голод і людську жорстокість, пережити страх, йдучи по лезу між життям і смертю. Не випадково хронотоп твору позначений чіткими рамками. Йдеться про сконденсований художній час і простір, координати якого означені образно — «між життям і смертю», «між небом і землею». Досліджуючи форми хронотопу, М. Бахтін писав: «Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір ж інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії» [1, 247]. Хронотоп у творі В. Рутківського виконує характерологічну функцію, творить емоційне тло. Зовнішній хронотоп несе в собі інформацію про час (сорокові роки ХХ століття) та місце подій у творі (дія відбувається у Пирогогах, Богодухівці), тоді як внутрішній — охоплює душевний світ головного героя-дитини і позначений простором його думок, уявлень, сновидінь.

Глибокий психологізм дитячого образу розкривається завдяки таким епізодам, в яких дитяча щирість і безпосередність ставлення до себе і до того, що діється навколо, просто вражає. «Мабуть відтепер мама вже ніколи не любитиме мене, як любила до війни, і що тепер ніколи вони з Вікториком не вибачать мені таких слів. І буду я завжди сам на всьому світі. Аж поки не повернеться з війни татко...» [8, 49]. У хлопчика постійний страх перед самотністю і покинутістю. Довоєнне дитинство було щасливим: з татом, з мамою, а потім — голод, холод, страх, беззахисність, самотність. Це як два контрастні світи. Дихотомія мир/війна, як і щасливе/нещасливе ще більше увиразнює центральну тему твору. Про це письменник згадає у спогадах: «Ще з учора я чотирирічний, був татковим та мамціним мазунчиком, до мене ставилися з укліною поважкою: аякже, — син директора школи! (Тоді це було зовсім не те, що сьогодні!). І одразу став ізгоєм. Війна викинула нас на вулицю без хати над головою (бо ж шкільна квартира — це не своя хата з городом). Як мати виходила нас з меншим братом — навіть уявити важко. Я й зараз не можу спокійно пройти повз пасльони, калачики, бузину та квітки акації. Іншими словами, опинилися на самому дні окупаційного суспільства. Тоді й пізнав ставлення тих людей, що ще вчора улесливо посміхалися. А от ті, яким діла не було до освіти, хто копірився лише в землі, — ті поставилися, як до своїх. Із тих перипетій вишшов із однією думкою — людина мусить покладатися лише на себе» [Цит. за 7].

Чистота дитячої душі на тлі жорстокої дійсності воєнного часу неодноразово підкреслюється письменником. Володка надзвичайно вразливий, добрий, чуйний хлопець. Незважаючи на думки про смерть брата, які зринули унаслідок щирого дитячого егоїстичного бажання бути в матері єдиним і улюбленим сином, він не плекає жорстокості чи ненависті, не озлоблюється на інших. Він вміє співчувати і любити, його мучать докори сумління за найменшу шкоду, яку завжди гіперболізує до глобальних масштабів: чи тоді, коли з'їдає братикову кашку, чи коли розчаровує маму своєю поведінкою, чи думає, що через нього помер голова сільської ради. Протилежними за своєю суттю є образи жорстоких хлопців-поліцаїв, шкільного завгоспа, німецьких окупантів, деяких представників радянської влади. Використання композиційно-стилістичного прийому контрасту тільки посилює смислове навантаження тексту, згущує барви у зображенні тла — подій, які відбуваються у суспільстві. Функціональність такого при-

йому виявляється й у впливі на читача, формуванні у нього емоційного та естетичного досвіду.

У сповіді письменник вдається не тільки до саморозкриття, зізнається у своїх дитячих переживаннях, думках, висвітлює емоції та описує побутові подробиці, а надзвичайно відверто говорить про речі, акцентує на деталях. У світлі дитячого бачення та характеристики постають інші персонажі твору: мати, батько, баба Настя, дідусь і бабуся, сестри Радзівські, завгосп, поліцаї, німецький вартовий, діти. Відтак у читача формуються виразні образні уявлення, забезпечуючи повноцінне сприймання твору. Реалістичний метод зображення художнього світу через призму дитячого невинного і наївного бачення цілком виправданий у реалізації теми дитинства.

Ракурс дитячого погляду на світ домінує у творах для дітей, що виразно помітно у порівнянні з творами для дорослих, де йдеться про воєнні бої, прославляється героїзм солдатів, а між іншим натуралістично змальовано воєнні жахіття, смерть, агресію. Спробу порівняння творів на тему «діти і війна» заходимо у міркуваннях О. Гавроша: «Тільки якщо «Климко» розповідає про невмолимий трагізм війни, то в «Потерчатах», попри весь воєнний драматизм, Рутківському вдалося знайти свою особливу інтонацію — світлого суму, а почати навіть гумору. Адже війна війною, а дитинство бере своє. Діти все одно граються, навіть якщо поруч хтось іде в атаку» [3]. Дитинство може бути співзвучне тільки зі словом «мир». Наталя Марченко зауважує, що «його (В. Рутківського — К. Т.) «війна» виявилася трагікомічною, значно абсурднішою і трагічнішою водночас, ніж у старших на кілька років чи десятиліть товаришів, а повість, що визривала в творчій уяві письменника упродовж років [...], привнесла у традицію мистецького осягнення феномену дитинства новітні художні й етично-філософські доміанти» [7].

Книжка В. Рутківського є прикладом того, «як можна вдало, без спрощення та водночас доступно й не травматично для дітей писати про складні та філософські питання, як-от: природа зла, ідеологія, тоталітарні системи, війна, смерть, ворожість, страх, несвідоме, віра, сенс життя тощо» [2].

«Потерчата» — це роздуми дорослого письменника про себе і той час, про людство, частинкою якого є він сам, про світовий устрій і глобальні проблеми самознищення.

Війна — однозначно негативне явище, яке засуджує як письменник, так і читачі. Саме війна стає причиною втраченого дитинства. Контрастом є інша модель — модель щасливого дитинства, яке можливе тоді, коли панує мир і спокій. Очевидно, що у літературу для дітей знову повернуться тексти, у яких прославлятиметься «мирне небо». Останні десятиліття такі твори були не актуальними, а у хрестоматійних збірках, виданих раніше, сприймалися як пафосна ідеологічна література.

Сучасний український читач дуже гостро сприймає тему війни і миру, оскільки вона є не тільки тим далеким світом історії, літератури, пам'яті, а й теперішнім буттям. Мирне протистояння, героїзм людей, які повстали проти системи, а в результаті змушені давати відсіч окупантам і братися до зброї — сьогоднішня Україна. Образи відважних патріотів, молодих хлопців із Небесної сотні ще знайдуть своє висвітлення в літературі. Цей прикрий життєвий досвід стане для майбутніх поколінь емоційним читацьким досвідом, таким самим, як для нашого покоління була література про Другу світову війну.

У площині читацьких інтересів дітей значну частину займає фантастична література. На її основі у реципієнтів вибудовується своєрідне бачення дихотомії війна/мир. У фантастичних текстах тема війни і миру набуває іншого смислу. Це не завжди збройне протистояння, швидше — боротьба між персонажами, тоді як мир — це дружба і злагода. Війна — один із шляхів неминучої боротьби зі злом. Знищення противника виправдано кінцевою метою — перемогою справедливості, добра, любові та світової гар-

монії. Однак часто цей шлях є насильницьким, агресивним і не гуманним. Такий же ракурс розгортання війни, боротьби заради добра і перемоги світливих сил, пропагують різні комп'ютерні ігри, мультфільми тощо. У такому контексті діти часто підтримують агресивний шлях вирішення проблем, а отже запеклу боротьбу як таку, не шукаючи інших шляхів встановлення добра.

Так, у творі **Сашка Дерманського «Бабуся оголошує війну»** вже у самому заголовку слово-маркер налаштовує читача на якесь протистояння, збройну боротьбу бабусі із ворогом. Реципієнт тільки у процесі читання дізнається, що бабуся Катастрофа з вужиком Ониськом оголосила війну лісникові, який взяв у полон інопланетян. Щоб визволити їх, герої долають перешкоди та переживають низку пригод. Елементи військової тактики, розвідка, полон, план дій з метою нейтралізації противника, рукопашна боротьба – атрибути воєнної теми, використані автором у казковій текстуальній площині. С. Дерманський використовує гру та іронію, що значно пом'якшує сприйняття читачами подій, що іменуються війною.

Цікавий і стрімкий розвиток сюжету приваблює читачів, насичений пригодами і небезпеками шлях головних героїв тримає у напрузі та заставляє логічно мислити, відтворювати в уяві причинно-наслідкові зв'язки між подіями.

Найактивніше репрезентація теми війни і миру у фантастичних текстах відбувається на образному та сюжетно-композиційному рівнях. Позитивні персонажі протиставлено негативним. Наприклад, у творах С. Дерманського протиставлено вужів і пацюків, у С. Гридін – дітей і пацюків, а у пригодницькій повісті Сергія Оксеніка – дітей і вовкулак. В останньому творі показано збройне протистояння, адже головні герої Лисий, Леля та діти із зруйнованого села стріляють у вовкулак із арбалетів, роблять засідки, переслідують їх. Ця війна для них – боротьба за виживання, за життя усіх, хто є в селі.

Топосами боротьби, протистояння, війни у текстах О. Дерманського виступає лісова галявина, у казковій повісті Сергія Гридін «Федько із віртуального міста» – вигадане місто, а у творі Сергія Оксеніка – зруйновані міста і села колишньої цивілізації, тоді як центральний топос миру – власна домівка.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що тема війни і миру розгортається у реалістичних та фантастичних текстах і по-різному реалізується письменниками. Її маркерами виступають слова (мовно-нарративний рівень); топи (сюжетно-композиційний рівень); образи (образний рівень). У реалістичних текстах, використовуючи історич-

ний та автобіографічний ракурс, письменники в центр сюжетного розвитку подій ставлять дитину-героя, артикують проблему втраченого дитинства. При цьому часто превалює так звана «дитяча точка зору» на світ (світ очима дитини) та зображені події. Власне такий підхід наближує твор до читача-дитини. У фантастичних творах показано боротьбу добра і зла, протиставлено позитивних і негативних персонажів. Читач виправдовує вчинки головного героя, який діє заради перемоги добра, світла, щастя і миру.

Два ракурси інтерпретації (аналіз поетики текстів та рецептивно-естетичний) дають можливість висвітлити провідні тенденції художньої реалізації теми війти і миру у сучасній літературі для дітей та окреслити особливості її трактування юними реципієнтами.

Література

1. Бахтин М. М. Форми времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
2. Вздутьська Валентина. Сучасні стратегії прочитання «Потерчат» В. Рутківського [Електронний ресурс] / Валентина Вздутьська. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/103#3>
3. Гаврош Олександр. Характерник літературного степу [Електронний ресурс] / Олександр Гаврош. – Режим доступу до статті: <http://litakcent.com/2011/02/02/harakternyk-literatur-noho-stepu/>
4. Дерманський О. Бабуся оголошує війну / Олександр Дерманський. – Вінниця: Видавництво «Теза», 2006. – 154 с.
5. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – С. 349 – 367.
6. Літературознавча енциклопедія: У 2-х томах. Т. 1. / Автор-уклад. Ю.І. Ковалів – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
7. Марченко Н. Володимирів Рутківському – 75! [Електронний ресурс] / Наталія Марченко. – Режим доступу до статті: <http://www.chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/103#3>
8. Рутківський Володимир. Потерчата. Дитяча сповідь для дорослих, які так нічому й не навчилися / Володимир Рутківський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 256 с.
9. Чепурна Олена Володимирівна. Дискурс дитини у прозі українських письменників-шістдесятників (Гр. Тютюнник, В. Близнець, Є. Гуцало): автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Олена Володимирівна Чепурна. – Кіровоград : Б.в., 2008. – 20 с.

Татьяна Качак. Тема войны и мира в современной украинской прозе, адресованной детям и юношеству

В статье проведен анализ художественной репрезентации темы войны и мира в современной украинской литературе, адресованной детям и юношеству. Акцент сделан на исследовании поэтики художественных текстов современных украинских писателей. Особое внимание уделено образу героя-ребенка, артикуляции проблемы «потерянного детства», доминирования «детского взгляда на мир».

Актуальность тематики и проблематики текстов, которые стали объектом исследования, рассматривается в контексте социальных и политических событий, происходящих в Украине.

Исследование построено на трех аспектах: учете традиции развертывания милиарной темы в украинской литературе; анализе и сравнении основных направлений художественной реализации указанной темы в реалистичных и фантастических текстах; освещении авторской позиции художественного изображения и особенностей ее восприятия ребенком-читателем.

Ключевые слова: тема войны и мира, современная украинская литература для детей и юношества, художественная реализация текста, восприятие.

Tetiana Kachak. The theme of war and peace in the modern Ukrainian literature for children and youth

The basis of the presentation will be analysis of the deployment of the theme of the war and peace in modern Ukrainian literature addressed to children and young people.

The focus will be on the study of poetics and receptive analysis of the texts of the modern Ukrainian writers. Attention will be paid to description of the child-hero; articulation the problem of lost childhood; domination the so-called "children's point of view" of the world.

The discussions will also present study of the reception of the texts by children in the context of social and political events taking place in Ukraine. The presentation will be completed in three parts: outlining of the tradition the implementation of the theme of war and peace in literature for children, analysis and comparison of the main trends of artistic realization of this theme in a realistic and fantastic texts, perception of the author's world by child-reader.

Key words: the theme of the war and peace, modern Ukrainian literature for children and youth, artistic realization, perception.